

نگاه سوم به جبر و اختیار

محمد حسن قدر دان قراملکی

عضو هیات علمی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

شناسنامه پژوهشی اثر

عنوان طرح نامه : جبر و اختیار

پژوهشکننده : حکمت و دین پژوهی ، گروه علمی: کلام و دین پژوهی ، محقق: محمد حسن قدر دان قراملکی،

ارزیابان علمی: آقایان علی اکبر رشاد، محمد محمد رضا، علیرضا قائمی نیا،

عبدالحمید حسین خسرو پناه، محمد سعیدی مهر، یحیی پتویی

موضوع اصلی: کلام، موضوع فرعی: جبر و اختیار

مدت انجام تحقیق: از سال ۸۰/۱/۱۵ تا سال ۸۲/۱۲/۱۴

نگاه سوم به

جبر و اختیار

محمدحسن قنبردان قراملکی

ناشر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی
لیتوگرافی، چاپ و صحنه: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

چاپ اول: ۱۳۸۴ نشرگان: ۱۲۰۰ نسخه

قیمت: ۴۰۰۰ تومان

شابک: X - ۵۰ - ۸۳۵۲ - ۹۶۴

حق چاپ برای ناشر محفوظ است

قنبردان قراملکی، محمدحسن

نگاه سوم به جبر و اختیار / محمدحسن قنبردان قراملکی. —

تهران: پژوهشگاه فرهنگ اندیشه اسلامی، سازمان انتشارات، ۱۳۸۴. ۳۸۶ ص.

۴۰۰۰۰ ریال ISBN: 964-8352-50-X

فهرستبندی براساس اطلاعات فیبا. کتابنامه ص ۳۶۱ - ۳۷۸.

همچنین به صورت زیرنویس.

۱. جبر و اختیار ق. ۲. کلام شیعه اسمیه - قرن ۱۴

الف. پژوهشگاه فرهنگ اندیشه اسلامی، بدعنوان.

م ۳۶/۱/۹۶ BPT ۳۶۷/۲۶۵

کتابخانه ملی ایران ۸۲ - ۲۳۷۵۵ م

فهرست

۱۵	پیشگفتار
۱۷	بخش اول: انسان و اختیار
۱۷	فصل اول: پیشینه جبر و اختیار
۲۰	هندویسم
۲۲	آیین زرتشت
۲۵	زروانیسم
۲۵	فلسفه یونان باستان
۶۲۴	مکتب رواقی
۲۷	هراکلیتوس (۴۸۷ - ۵۴۴ ق م)
۳۰	یهودیت
۳۴	مسیحیت
۳۸	آیین مقدس اسلام
۳۸	عصر جاهلیت
۴۳	جبر و اختیار در قرآن و روایات
۴۴	پیشگامان اختیار
۴۸	موضع مسلمانان صدر اسلام
۵۱	جبرگرایی حربه سیاسی امویان
۵۳	تحلیل داوری‌های مستشرقان
۵۳	۱. نسبت جبر به اسلام
۵۶	تحلیل و بررسی
۵۸	۲. اختلاف آیات مکی و مدنی

- ۵۹..... تحلیل و بررسی
- ۶۰..... ۳. نظریهٔ اختیار، متأثر از عامل بیرونی
- ۶۱..... تحلیل و بررسی
- ۶۲..... اعتراف برخی مستشرقان بر تأثیرناپذیری مسلمانان
- ۶۵..... فصل دوم: تعاریف اختیار
- ۶۵..... معنای لغوی اختیار و آزادی
- ۶۷..... امکان تعریف آزادی
- ۷۰..... آزادی مثبت و منفی
- ۷۱..... تعاریف اختیار
- ۷۱..... ۱. استقلال و عدم اجبار خارجی
- ۷۳..... تحلیل و بررسی
- ۷۴..... ۲. خودانگیختگی
- ۷۵..... تحلیل و بررسی
- ۷۶..... ۳. خود مجبورسازی
- ۷۷..... ۴. ضرورت درونی
- ۷۸..... ۵. ارادی بودن
- ۷۹..... تحلیل و بررسی
- ۷۹..... ۶. فقدان مانع
- ۸۰..... تحلیل و بررسی
- ۸۱..... ۷. قوه و قدرت
- ۸۲..... تحلیل و بررسی
- ۸۳..... ۸. صدفه و علت ناگرایی
- ۸۵..... ۹. پیش‌بینی ناپذیر
- ۸۷..... تحلیل و بررسی
- ۸۸..... ۱۰. علم و رضای فاعل
- ۹۰..... تحلیل و بررسی
- ۹۱..... ۱۱. حکم عقل و روح
- ۹۳..... تحلیل و بررسی
- ۹۴..... ۱۲. نظریه برگزیده (اتحاد مجبر و مجتبر).

- فصل سوم: رهیافت‌های گوناگون به اختیار ۹۷
- رهیافت اول: معتزله ۹۷
- واصل بن عطا (۸۰ - ۱۳۱) ۹۷
- قاضی عبدالجبار ۹۹
- زمخشری ۹۹
- تفاوت معتزله با مفوضه ۹۹
- تطبیق معتزله بر مفوضه ۱۰۳
- تحلیل و بررسی ۱۰۵
- ا. پذیرفتن قدرت بخشی الهی ۱۰۶
- ب. پذیرفتن استمرار لطف، توفیق و قدرت بخشی الهی ۱۰۷
- ج. تقدیم قدرت الهی بر قدرت انسان ۱۰۸
- د. پذیرفتن قضا و قدر ۱۰۹
- نتیجه‌گیری ۱۱۰
- رهیافت دوم: اگزیستانسیالیست‌ها ۱۱۳
- کی‌یرکگور (۱۸۵۵ - ۱۸۱۳ م) ۱۱۵
- اختیار انسانی و قدرت و اراده پیشین الهی ۱۱۸
- کارل یاسپرس (۱۸۸۳ - ۱۹۶۹) ۱۱۹
- مارتین هایدگر (۱۸۸۹ - ۱۹۷۶) ۱۲۳
- ژان پل سارتر (۱۹۰۵ - ۱۹۸۰) ۱۲۵
- تحلیل و ارزیابی ۱۲۷
۱. نادیده‌انگاشتن هستی انسان ۱۲۷
۲. اشکال دور ۱۲۸
۳. عدم ناسازگاری علیت و اختیار ۱۲۸
۴. عدم ناسازگاری تعلق به خدا با اختیار ۱۲۹
- رهیافت سوم: امامیه (امربین‌الأمربین) ۱۳۰
- قرائت‌های گوناگون «بین‌الامربین» ۱۳۳
۱. توجه تکالیف الهی بر بندگان و قدرت بخشی آنان ۱۳۳
- تحلیل و بررسی ۱۳۴
۲. فعل انسان مشروط به اذن الهی و دیگر شرایط ۱۳۵

- ۱۳۵.....قاضی سعید قمی
- ۱۳۷.....تحلیل و بررسی
- ۱۳۷.....۳.فاعلیت انسان و قدرت خدا بر سلب آن
- ۱۳۹.....تحلیل و بررسی
- ۱۳۹.....۴. توانایی انسان بر حرکات
- ۱۴۰.....تحلیل و بررسی
- ۱۴۰.....۵. تأثیر خداوند در هدایت و کجروی انسان
- ۱۴۲.....تحلیل و بررسی
- ۱۴۲.....۶. اختیار به شکل اضطرار
- ۱۴۳.....۷.علیت قریبه و بعیده (نظریه فیلسوفان)
- ۱۴۵.....خواجه طوسی
- ۱۴۵.....علامه طباطبایی
- ۱۴۶.....شهید مطهری
- ۱۴۷.....تحلیل و بررسی
- ۱۴۹.....۸. فاعل بالتسخیر
- ۱۵۰.....تحلیل و بررسی
- ۱۵۱.....۹. فقر ماهوی وجود ممکن (نظریه حکمت متعالیه)
- ۱۵۴.....تحلیل و بررسی
- ۱۵۶.....۱۰. مظهریت الاهی (نظریه عارفان)
- ۱۵۸.....تحلیل و بررسی
- ۱۵۹.....تقریر دیگر
- ۱۶۰.....چند قرائت دیگر
- ۱۶۰.....۱۱. انکار تدبیر امور عالم به وسیله بندگان خاص
- ۱۶۱.....۱۲. اختیار انسان در افعال تکلیفی
- ۱۶۲.....۱۳. شراکت انسان و خدا
- ۱۶۲.....۱۴. نظریه برگزیده
- ۱۶۴.....نتیجه
- ۱۶۵.....حقیقت «بین الامرین» در آیینه مثال
- ۱۶۵.....۱. حرکت دست افلیج با دستگاه برق

۲. واگذاری هدیه به بچه خویش ۱۶۶
۳. واگذاری مالی به برده خویش ۱۶۶
۴. بلند کردن شخصی به جای مرتفع ۱۶۷
۵. نابینایی یک چشم جبرگرایان و مفوضه ۱۶۸
۶. دیدن فعل چشم و نفس ۱۶۸
۷. تصویر آینه ۱۶۸
۸. فعل انسان مانند عدد صفر ۱۶۹
- فصل چهارم: ادله و شواهد اختیار ۱۷۱
۱. وجدان و علم حضوری ۱۷۲
- پاسخ دو شبهه ۱۷۶
- ا. وجدانی انگاری جبر ۱۷۶
- ب. انکار وجدانی بودن اختیار ۱۷۷
۲. تفکر و تصمیم (سلطنت نفس) ۱۷۸
- تردید ۱۷۹
۳. مسؤولیت پذیری و وعده ۱۸۰
۴. تعلیم و تربیت ۱۸۱
۵. مباحثات، شرم و حیا ۱۸۲
۶. پشیمانی و ندامت ۱۸۲
۷. تشویق و مجازات ۱۸۳
- دلیل علمی ۱۸۵
۸. اصل عدم قطعیت ۱۸۶
- ادله دینی ۱۸۷
۹. لغویت تکلیف و نبوت ۱۸۷
۱۰. انسان مظهر فاعل مختار ۱۸۸
۱۱. عدم استناد قیاح به خداوند ۱۸۹
۱۲. کتاب و سنت ۱۹۰
- ارزیابی کلی ۱۹۰
- فصل پنجم: اختیار و علیت ۱۹۳
- دیدگاه اول: ناسازگارانگاری ۱۹۳

۱۹۵	نقض علیت راهبرد اختیار
۱۹۹	دیدگاه دوم: سازگار انگاری
۲۰۲	علامه طباطبایی
۲۰۳	امام خمینی
۲۰۳	شهید مطهری
۲۰۵	اشکال تسلسل اراده‌ها و پاسخ آن
۲۰۶	۱. امکان تسلسل اراده‌ها
۲۰۷	۲. ارادی بودن فعل (محقق سبزواری و کمپانی)
۲۰۸	۳. تأثر اراده از علل خارجی
۲۰۹	۴. انتهای اراده‌ها به واجب‌الوجود
۲۱۱	۵. اختیار امر اعتباری
۲۱۲	۶. توقف علیت
۲۱۲	۷. اختیار فعل ذاتی نفس (نظریه برگزیده)
۲۱۶	پاسخ دو اشکال
۲۱۶	ا. ملازمه ذاتی انگاری با دائم بودن فعل
۲۱۸	ب. عدم ملازمه اختیار با ذاتی انگاری اراده
۲۲۱	فصل ششم: اختیار و قوانین علمی و آماری
۲۲۱	اختیار و فیزیک کلاسیک
۲۲۳	اختیار و روان‌شناسی
۲۲۵	اختیار و فیزیک جدید
۲۲۶	تنوری کوانتوم
۲۲۸	تحلیل و بررسی
۲۳۱	بخش دوم: انسان و جبر
۲۳۳	فصل اول: جبر و اقسام آن
۲۳۳	تعریف لغوی
۲۳۳	تعریف اصطلاحی
۲۳۵	تفاوت جبر و اجبار
۲۳۶	اقسام جبرگرایی
۲۳۹	فصل دوم: رهیافت‌های گوناگون به جبر

- ۲۳۹..... رهیافت اول: جبر مذهبی
 ۲۴۰..... ۱. دیدگاه اهل حدیث (جبر اکید)
 ۲۴۰..... ۲. دیدگاه اشاعره (کسب)
 ۲۴۱..... پیشینه نظریه کسب
 ۲۴۲..... قرائت‌های گوناگون کسب
 ۲۴۳..... ۱. همزمانی فعل با قدرت
 ۲۴۵..... ۲. قدرت شأنی و مشروط
 ۲۴۶..... ۳. تأثیر در عناوین و جهات فعل
 ۲۴۸..... ۴. قصد و جزم انسان
 ۲۴۹..... ۵. اعتراف به قدرت و اختیار انسان
 ۲۵۱..... تحلیل و ارزیابی
 ۲۵۱..... ۱. ابهام و عدم تصویر اختیار
 ۲۵۳..... ۲. اذعان برخی اشاعره به جبری و مبهم بودن نظریه کسب
 ۲۵۵..... موضع متکلمان امامیه
 ۲۵۶..... ۳. دیدگاه ماتریدیه
 ۲۶۲..... تحلیل و بررسی
 ۲۶۳..... ۴. دیدگاه اکازیونالیزم
 ۲۶۵..... تحلیل و بررسی
 ۲۶۶..... □ رهیافت دوم: جبر فلسفی
 ۲۶۶..... ۱. جبر علی و معلولی
 ۲۶۷..... ۲. استحاله ترجیح بلامرّج
 ۲۶۸..... ۳. تسلسل اراده‌ها
 ۲۶۸..... تحلیل و بررسی
 ۲۶۸..... □ رهیافت سوم: جبر مادی
 ۲۷۱..... فصل سوم: ادله و شبهات جبرگرایان
 ۲۷۱..... ۱. ادله و شبهات عقلی و فلسفی
 ۲۷۱..... ۱. ضرورت علی و معلولی
 ۲۷۱..... ۲ و ۳. استحاله ترجیح بلامرّج و تسلسل اراده‌ها
 ۲۷۲..... ۴. ابهام نقش انسان در صدور فعل

۲۷۵	ب. ادله و شبهات مادی
۲۷۵	۵. موجبیت علمی (دترمینسم)
۲۷۶	۶. جبر تاریخی (هیستوریسم)
۲۷۸	عوامل جبر تاریخی
۲۸۰	۷. جبر اقتصادی (اکنونیسم)
۲۸۲	۸. جبر روانی (پسیکولوژیسم)
۲۸۵	۹. جبر جغرافیایی
۲۸۶	ارزیابی شبهات مادی
۲۸۸	ج. ادله و شبهات مذهبی
۲۸۸	۱۰. توحید افعالی
۲۸۹	۱۱. علم پیشین الاهی
۲۸۹	۱۲. قضا و قدر
۲۹۰	۱۳. تعارض اراده الاهی و انسان
۲۹۱	بخش سوم: جبر و اختیار در کتاب و سنت
۲۹۳	فصل اول: جبر و اختیار در قرآن و روایات
۲۹۳	۱. آیات اختیار
۲۹۸	۲. روایات اختیار
۳۰۲	۳. آیات جبر
۳۰۸	۴. روایات جبر
۳۱۱	تحلیل و بررسی
۳۱۵	فصل دوم: اختیار و علم پیشین الاهی
۳۱۷	توضیح نظریه ملازمه جبر یا علم پیشین خدا
۳۱۷	معتقدان به ملازمه
۳۱۸	منکران ملازمه و ادله آن‌ها
۳۱۹	۱. انکار علم پیشین
۳۲۰	۲. علم تابع معلوم
۳۲۲	اشکال میرداماد و صدرا
۳۲۴	دفاع از نظریه خواجه
۳۲۶	محمدتقی جعفری

۳۲۸	۳. متعلق علم ازلی افعال اختیاری
۳۳۰	قدیس آکوستین (۳۵۰ - ۴۳۰)
۳۳۱	۴. جواب نقضی (لزوم جبریت در افعال خدا)
۳۳۳	فصل سوم: اختیار و قضا و قدر
۳۳۳	تعریف لغوی قضا
۳۳۴	تعریف لغوی قدر
۳۳۶	تعریف اصطلاحی
۳۳۷	تعریف متکلمان
۳۴۰	تعریف فیلسوفان
۳۴۰	تقسیم قضا و قدر به علمی و عینی
۳۴۵	قضا و قدر در افق آیات
۳۴۸	قضا و قدر در افق روایات
۳۵۰	سازگاری اختیار با قضا و قدر
۳۵۰	۱. وجدان دلیل اختیار
۳۵۱	۲. تعلق قضا و قدر به نظام سببیت
۳۵۵	۳. تقسیم قضا و قدر به حتمی و غیر حتمی
۳۶۱	کتابنامه
۳۷۹	فهرست آیات
۳۸۵	فهرست روایات
۳۸۹	فهرست اعلام
۳۹۷	فهرست مکاتب و فرق

پیشگفتار

جبر و اختیار به عنوان آموزه‌ای مهم از نخستین مباحث عقاید اسلامی و از اولین موضوعات و نوشته‌های به جا مانده از متکلمان مسلمان سهم زیادی از بحث‌های کلامی را از آغاز پیدایش این شاخه از دانش دینی به خود اختصاص داده است. حکیمان مسلمان و عارفان حوزه اسلام نیز در موضوعاتی از قبیل علم و فعل خدا به این مسأله توجه شایسته داشته‌اند. اما متکلمان با برداشت خویش از تعدادی از آیات قرآن کریم، به دو دیدگاه متقابل رسیدند که عموماً از آن‌ها به جبر و تفویض نام می‌برند؛ این دو دیدگاه با تغییراتی دو نظرگاه دیگر را به نام «کسب» و «اختیار» به وجود آورد. در این میان اندیشمندان شیعه با مدد از روایات پیشوایان معصوم (ع) خویش نگاه سومی را به مسأله داشته‌اند که با نام کلی «امر بین الامرین» از آن یاد می‌شود.

تعریف دقیق جبر و اختیار، رابطه آن با سرنوشت آدمی، ارتباط آن با قضا و قدر، تأثیر عظیم این آموزه‌ها در ایجاد مرز فکری میان سه گرایش کلامی مهم (معتزله، اشاعره و شیعه) بررسی تطبیقی براهینی که در این دیدگاه‌ها اقامه شده است و... موضوعاتی است که در صدها کتاب و رساله کلامی، در طول تاریخ علم کلام، بدان‌ها پرداخته شده است. اما بررسی دیدگاه شیعه دارای ضرورتی افزون بر دیگر دیدگاه‌هاست چرا که تفسیرهای «امر بین الامرین» در کتب کلامی شیعه پراکنده است و کم‌تر در یک اثر به تنظیم و بررسی آن‌ها پرداخته شده است؛ و این کاری است که از اهداف مهم کتاب حاضر به شمار می‌آید.

کتاب انسان و اختیار با قلمرو پژوهشی وسیع، دیدگاه‌های مهم در اندیشه شیعه را دنبال کرده است. این اثر که از نیمه دوم سال ۱۳۸۰ تا پایان سال ۱۳۸۳ مراحل تحقیق و ارزیابی را گذرانده ضمن تحلیل تاریخی مسأله بررسی تطبیقی موضوع و توجه به شبهات جدید در این باره، به تنظیم و بررسی قرائت‌های مختلف متفکران شیعه از دیدگاه «امر بین الامرین» پرداخته است.

گروه کلام و دین پژوهی از مؤلف فاضل جناب حجت‌الاسلام آقای محمدحسن قدردان قراملکی به خاطر پژوهش مستند، جامع و وسیع خود در این موضوع، و ارزیابان گرانقدر آقایان حجت‌الاسلام دکتر رضا برنجکار و حجت‌الاسلام محمدبیابانی برای بررسی، نقد و تذکر نکات سودمند در تنقیح و تکمیل این اثر، سپاسگزار است و برای آنان آرزوی توفیقات علمی روزافزون را دارد. همچنین از صاحبان اندیشه و قلم انتظار دارد تا با نظرات خویش ما را در ارائه بهتر این آثار و آثار دیگر یاری رسانند.

گروه کلام و دین پژوهی

پژوهشکده حکمت و دین پژوهی